स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्थसङ्ख्या। अन्यत्वप-
क्षवैमन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योति-
र्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकर-
णं हि तत्। तारज्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदा-
हृतः। कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्थं प्रोक्षणं मनोः।
वारिधौतेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा
मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम्। तारमायारमायोगो मनो-
दीपनमुच्यते। जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं स्वप्रकाश-
नम्। संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः।
एतत्कृत्वा मन्त्रदानेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते। दुष्टकीलि-
तविच्छिन्नसुप्तयप्तादयोऽपि च। मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति
संस्कारैरेभिरुत्तमैः" इति। तदेतन्नकारणतारणकल्पेन
मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन। ईश्वरप्रणिधानं नामाभिसंहि-
तानामनभिसंहितानाच्च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे पर-
मगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम्। अत्रैवोक्तम् "काम-
तोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम्। तत्सर्वं
त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति। क्रिया-
फलसंन्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव
फलाभिसन्धानेन कर्मकरणात् तथा च गीयते गी-
तासु सप्रथा "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा-
चन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" इति
फलाभिसन्धेरपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभा-
रतीतीर्थचरणैः "अपि मयत्नसम्पन्नं वासेनोपकृतं
तपः। न हृष्टये जन्तोरस्य श्रमीढमिव गायसम्" इति
सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योग-
साधनत्वाद्योग इति। एकसारोपलक्षणाद्वस्त्रान्तरयोगेन
निरूप्यते यथायुर्वेदमिति। गुणसारोपलक्षणा नाम
लक्षणाप्रभेदः। मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपा-
दनं लक्षणा सा द्विविधा रूढिमूला प्रयोजनमूला च
तदुक्तं काव्यप्रकाशे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ
प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरो-
पिता क्रिया" इति। यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गु-
णीभूतं प्रतिपादनमात्रं पराक्रियते। सा लक्षणेति
प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गतोपपत्तिः।
तदुक्तं कैयटैः "निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमा-
पादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपादद्दते" इति
तत्र रूढिमूला मुख्य इत्यादि रूढिलक्षणा उदाहरणं
कृष्णायु आसीति व्युत्पत्त्या दर्शनकर्तरि यौगिकं
मुख्यपदं विशेषणव्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत् प्रयो-
जनमनपेक्ष्य प्रवर्त्तते। तदाह "निरूढा लक्षणाः का-
चित् समयादभिधानवत्" इति। तस्मात् रूढिलक्ष-
णायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति। यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः
प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यते
इति लक्षणधर्मो लक्षणा तथापि तत्प्रतिपादके शब्दे
समारोपितः सन् शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते" इति।
स च योगो यमादिभेदपञ्चाष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः। तत्र
यमा अहिंसादयः। तदाह पतञ्जलिः "अहिंसासत्या-
स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" इति। नियमाः शौचा-
दयः। तदप्याह "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा-
नानि नियमाः" इति। एते च यमनियमा विष्णुपुराणे
दर्शिताः "ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्।
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान्। कुर्वीत
ब्रह्मणि परं परस्मिन् प्रवणं मनः। एते यमाः सनि-
यमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विशिष्टफलदाः काम्ये
निष्कामाणां विशुद्धिदाः" इति। स्थिरसुखमासनं
पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्र-
यपर्य्यङ्ककौञ्चनिषदनोष्ट्रनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम्
"पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु। ऊर्वो-
रुपरि विप्रेन्द्र! कृत्वा पादतले उभे। पद्मासनं भवेदे-
तत् सर्वेषामभिपूजितम्" इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मा-
सनादिस्वरूपं निरूपितवान् तत्सर्वं ततएवावगन्तव्यम्।
तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति।
स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः तत्र श्वासो नाम
बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम्। प्रश्वासः पुनः कौष्ठ्यस्य व-
हिर्निःसारणम्। तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणा-
यामः। ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणं तद्विशेषेषु
रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदङ्गतेरयोगादिति चेन्नैष
दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसम्भवात् तथा हि
कौष्ठ्यस्य वायोर्बहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामः प्रश्वा-
सत्वेन प्रागुक्तः। बाह्यवायोरन्तर्धारणं पूरकः यः
श्वासरूपः। अन्तस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः यस्मिन् जलमिव
कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते। तत्र सर्वत्र
श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावका-
शः। तदुक्तं "यस्मिन् इति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः